

De Esplanade

Een verdwenen plein

Aart Vos

Ongetwijfeld is het u opgevallen dat Bossche Bladen vorig jaar ruim aandacht heeft besteed aan Feesten/Brabant 900, het thema dat door de 'Stedelijke Historische Presentatie' (SHP) was uitverkoren om in de schijnwerpers te stralen. Dit jaar koos het SHP voor 'Straten en Pleinen'. Het hele jaar door gaan Bossche 'geschiedenismakers' hier mee aan de slag. Voor Bossche Bladen wordt de aftrap gegeven door Aart Vos. Jammer dat u 'zijn' plein niet meer fysiek kunt verkennen.

Animositeit

In de zeventiende eeuw leefde in de Republiek nog lang de angst dat de Spanjaarden met behulp van de Spaansgetrouwe katholieken een greep naar de macht zouden doen. De angst voor katholieken is voor een deel ook te verklaren uit de internationale omstandigheden. Gereformeerden werden met de regelmaat van de klok geconfronteerd met geloofsgenoten buiten de Republiek die in kommervolle omstandigheden leefden.¹

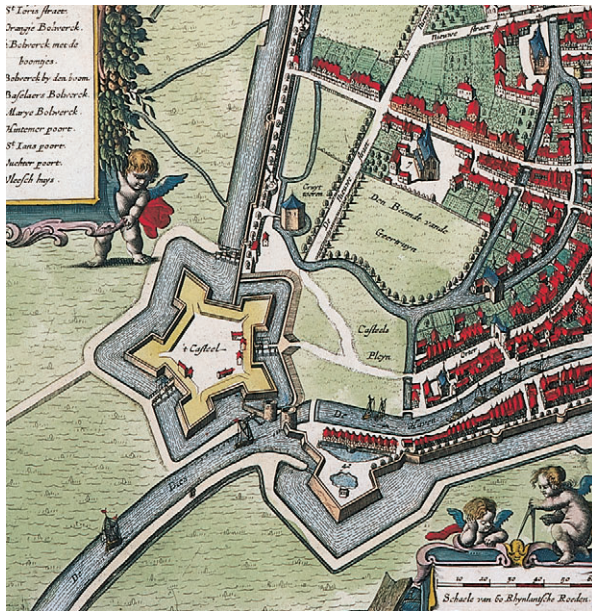
In Den Bosch werden na de Reductie van 1629 maatregelen getroffen om de katholieken te temmen. Om een gewapend treffen met de schuttersgilden uit te sluiten, werd de schutters bevolen hun schiettuig, kogels en kruit in te leveren. De corporaties bleven wel bestaan, maar dan als gezelligheidsverenigingen.² Om verzekerd te zijn van een stad

1588: De Sint Petrus en Paulus staat er nog evenals de veertig huizen die een halve eeuw later plaats moeten maken voor de aanleg van 'de' Plein. Detail van de plattegrond van 's-Hertogenbosch van Braun en Hogenberg. De Sint-Petrus vergaten de cartografen overigens in te tekenen. Wel te zien zijn o.a. de Brusselse poort en het Geertruiklooster. (Stadsarchief, Historisch-Topografische Atlas)

die in de pas liep en onderdeel zou blijven van het Europese buitenbeentje dat de Republiek was, ontvouwen de Staten-Generaal hun plan. Bij de samenvloeiing van Aa, Dommel en Dieze zou een fort moeten verrijzen, een machtige vesting die de stad niet alleen tegen een vijand moest beschermen, maar van waaruit diezelfde stad ook onder

controle kon worden gehouden. Niet uitzonderlijk. In andere steden, zoals Utrecht, stonden ook dwangburchten. De Vreden(!)burg liet Karel v bouwen om de oproerige Utrechters koest te houden. Voor Den Bosch bestonden overigens al plannen uit het eerste decennium van de zeventiende eeuw toen Den Bosch nog aan de hand van de Spaanse koning liep. In 1609 bereikten aartshertogin Isabella berichten over wel achthonderd gereformeerde Bossche bur-

Detail van de gravure uit 1657 van Johan Janssonius naar Johannes Blaeu. Een vesting, het 'Casteels Pleijn' en een straat door de beemden, in een tiental jaren aangelegd. (Stadsarchief, Historisch-Topografische Atlas)

gers die zich naar Holland (Engelen of Vlijmen) hadden begeven om er het heilig avondmaal te vieren! Bisschop Masius trachtte de gemoederen te kalmeren, maar Brussel voorzag al een opstand en aansluiting bij het noorden. Binnen de Bossche muren bevond zich het paard van Troje.³ Het antwoord van Brussel was een versterking van het garnizoen met zes compagnieën.⁴ Na veel geklaag over de inkwartiering was de Spaanse bezetter genegen de soldaten buiten de stad te legeren, in nieuw aan te leggen 'redoutten oft retranchementen' op het Hinthamereinde.⁵ Een *Geuzenbril*?

Na 1629 waren de rollen omgedraaid. De Staatsen kregen te maken met een morrend katholiek volksdeel. Staatsgezinde gereformeerden woonden er nauwelijks in de stad. Die waren in de laatste decen-

nia van de zestiende eeuw bij duizenden de stad ontvlucht.

Nadat in 1638 klachten waren gerezen over het 'qualijk bejegenen van die vande religie', dat wil zeggen een niet eerlijke uitdeling van brood en turf aan gereformeerde armen, door de blokmeesters,⁶ besloot het stadsbestuur de helft van de katholieke meesters te vervangen door gereformeerden.⁷ Deze 'reformatie' van de Blokken stuitte echter op problemen. De instellingen waren niet op initiatief van de overheid tot stand gekomen, maar van onderop, uit de buurten van de stad, voortgekomen. De blokmeesters wensten geen inmenging van de stedelijke overheid in hun zaken. In de stad dreigde een opstand. De stadsregering vreesde de macht van de blokken die 'de gantsche arme gemeente op de handt' hadden en was ook niet gerust op de mannen die aan de haven werkten. Velen hadden als soldaat onder de koning van Spanje gediend.⁸ Op een sterk garnizoen dat snel een opstand de kop kon indrukken kon niet gerekend worden. Zo tegen de zomer waren de soldaten op veldtocht. De Republiek was immers nog in oorlog. Dat er vrees bestond voor een machtsgreep door de katholieken, blijkt ook uit de oproep van de gouverneur om alleen gereformeerde 'nachtroepers' te benoemen. Op dat moment waren de meeste van deze stadswachten katholiek.⁹ Bovendien was duidelijk geworden dat ondanks de ontwapening van de schutters bij hen thuis toch schiettuig en kogels aanwezig waren.¹⁰

De crisis duurde twee jaar. Op 4 mei 1640 kon het stadsbestuur opgelucht adem halen. Dankzij tussenkomst van gouverneur Van Brederode was een schikking getroffen tussen de magistraat en de blokmeesters.¹¹ De overtuiging dat één (heersende) religieuze overtuiging goed was voor een ordentelijke samenleving¹² won het van de capitulatievoorwaarden waaruit begrepen zou kunnen worden dat corporaties zoals de schutterijen en Blokken op dezelfde wijze zouden blijven functioneren als vóór de inname van de stad.

De stadsregering slaagde er mettertijd wonderwel in katholieke en gereformeerde Bosschenaren te laten samenwerken. Begin jaren veertig van de zeventiende eeuw werden de vier schutterijen heropgericht. De ene helft van de manschappen bestond uit katholieken, de overigen waren gereformeerd. De schutters liepen samen wacht, paradeerden in vol tenue als de prins van Oranje op bezoek kwam en dronken gezamenlijk een pint bier (en wel meer dan één pint ook). Van animositeit is vrijwel nooit meer sprake geweest. Integendeel, de gereformeerde officieren prezen in 1672 hun katholieke manschappen voor hun loyaliteit.

Vóór de Vestingwet van 1874 stonden er enkel (houten) gebouwen aan de rand van 'de' Plein. Litho uit 'Album 's-Hertogenbosch in 1860'. (Stadsarchief, Historisch-Topografische Atlas)

'De' Plein

Fort Willem Maria, al spoedig *Papenbril* genoemd, werd gebouwd in de jaren dat katholiek en gereformeerd, Spaans- en Staatsgezinden, tegenover elkaar stonden. Met het oog op de toekomst werd in de jaren 1635-1636 met de bouw van een vesting gestart die de stad tegen binnen- en buitenlandse vijanden moest beschermen. Fort Willem Maria moest eenvoudig te verdedigen zijn. Naar het noorden was het uitzicht weids, maar naar de zijde van de stad was echter geen vrij schootsveld, dat nodig was om de stad 'tegen' 's vijands magt en geweld te beschermen'.¹³ Daarom werd in 1639 besloten een gedeelte van de wijk aan het Ortheneinde, ruim veertig huizen,¹⁴ inclusief de Sint-Petrus- en Pauluskerk te slopen en de stad een economische impuls te geven door de haven te verbreden. De beemden achter het Geertruiklooster werden ook ontsloten door de aanleg van een straat en de bouw van woningen.¹⁵ De vlakte die tussen de huidige Handelskade en de

Jan Heinsstraat ontstond moest dienen als schootsveld en exercitieterrein.

De afbraak van de huizen was in 1644 nog in volle gang omdat er tussen de eigenaren en overheid onderhandeld werd.¹⁶ In 1646 was het nieuwe 'Casteels-Pleijn', ook wel aangeduid met Esplanade of 'de' Plein, voltooid. Het werd de plek waar de soldaten van het garnizoen werden gedrild, maar diende ook als paradeplaats waar machthebbers de troepen inspecteerden.

Schildwachten bewaakten het plein en moesten verhinderen dat er stenen op het exercitieterrein werden gegooid of dat aan de bomen die langs het plein stonden schade werd toegebracht. Slechts met toestemming van de gouverneur of diens plaatsvervangers mocht er langs de haven hooi, hout, stenen etc. worden opgestapeld.¹⁷ Het plein bleef een onbebouwd militair terrein, maar wel groen. Volgens de zogenoemde *Kroniek van Sint Geertruy* werden er in 1690 ruim 400 bomen – 'Schotse linden', essen en iepen – geplant.

De krijgsraad hield er volgens de *Kroniek van Sint Geertruy* ook wel zitting. Zo kunnen we lezen dat op 23 april 1694 'op de Plijn, onder den blauwen hemel', door de officieren van het toen garnizoen houdende Zwitserse regiment recht werd gesproken over een

deserteur. Na de uitspraak werd de soldaat ‘aenstonts aen enen staeck’ opgehangen. De kriegsraad en de beul of scherpreechter waren daarmee nog niet klaar. Een andere deserteur, een Fransman, werd geselsd omdat hij ‘gesijt hadde: *Ick wil onder die lompe boeren niet meer dienen*’.

Hans Cale voerde het vonnis uit. Hij was de beul van 's-Hertogenbosch. Het garnizoen beschikte op dat moment kennelijk niet over een eigen scherpreechter.¹⁸ Minder dramatisch waren de momenten dat de militairen op de Plein paradeerden en excerceerden. Hoogtepunt was het bezoek van keizer Napoleon. Op 7 mei 1810 inspecteerde l'empereur de vesting 's-Hertogenbosch en zijn troepen die op de Esplanade in het gelid stonden.¹⁹

Pas na de vestingwet van 1874 werd het terrein bebouwd.²⁰

‘De’ Plein bebouwd

Op ‘de’ voormalige Plein verrezen enkele opmerkelijke gebouwen: een Concertgebouw, de gereformeerde kerk aan de Jan Heinsstraat (dubbel s: Heins was een der bouwers van de Sint-Jan) en de sigarenfabriek *La Paz*.

De voorgevel van het Concertgebouw, in 1884 in gebruik genomen als concertzaal voor de Liedertafel ‘Oefening en Vermaak’, knalde op 11 februari 1965 met een grote klap uit elkaar. Een gasontploffing, iemand stak zijn sigaar aan op de plek waar een graafmachine een gaspijp had lek gestoten, zorgde voor een ruïne die jarenlang de wijk ontsierde.

Wonder boven wonder raakten slechts twee mannen gewond (daaronder de roker). Het Comité Binnenstad pleitte in 1972, na de aankoop van de puinhoop door de gemeente, nog voor herstel van het gebouw vanwege de waardevolle neoclassicistische architectuur, maar rekende buiten de waard. De nieuwe eigenaar, gevangen in het vooruitgangdenken, wenste goede sier te maken met een eigentijds bouwsel. Dat werd het dus ook. We zaten nog in het gulden-tijdperk, maar Den Bosch werd verblijd met een *Euro-Cinema* (‘voor de betere films’) waarin ook plaats was voor boetiekjes, zoals ‘modeboetique *In the picture*’.

Vanaf de Orthenstraat kon je besluiten ‘de brede weg’ te kiezen die naar de bioscoop voerde. Je kon tot 1969 ook ‘de smalle weg’ nemen en rechtsaf de Jan Heinsstraat in lopen. Daar stond een ander opmerkelijk gebouw, de kerk van de gereformeerden. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw vond na de uittocht van rechtzinnigen in de jaren dertig van die eeuw uit de Nederlandse Hervormde Kerk, opnieuw een exodus van hervormden plaats die genoeg hadden van de vrijzinnige prediking en alge-

mene christelijkheid. Ze noemden zich ‘dolerend’ en waren volgeling van een Amsterdamse dominee: Abraham – ‘de Geweldige’ – Kuyper, stichter van de Vrije Universiteit, de Anti-Revolutionaire Partij en bestrijder van niet-principiële protestantse godsdienstigheid. In 1896 namen zij de Pelgrimskerk in de Jan Heinsstraat in gebruik die zij in 1969 verlieten voor de nieuwe grotere Wederkomstkerk aan de Rijnstraat.²¹ Het lot van de Pelgrimskerk was minstens zo droef als dat van de Sint-Joseph. Het godshuis kwam weliswaar niet in handen van een feestexploitant, maar werd wel als meubelpaleis of tapijthal ingericht. Het oorspronkelijke kerkgebouw ziet er vandaag vervallen uit en draagt niet bij aan een vrolijk straatbeeld.

Na de cultuur en de religie, tot slot een enkel woord over een andere peiler waarop Den Bosch eind negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw rustte: de sigarenmakerij. De sigaar die de Liedertafel deed ontploffen kan een klapsigaar geweest zijn, maar was waarschijnlijk een Havanna van tabaksblad eerste soort. Wellicht een verrukkelijk geurende ongematteerde uit de sigarenfabriek ‘La Paz, Th. Houtman’, aan de Handelskade. In 1881 werd daar aan de Handelskade de eerste sigaar gepresenteerd. Negen jaar later had Houtman 106 sigarenmakers in dienst en was hij de op één na grootste werkgever in de stad.²² De arbeidsdag van de sigarenmaker duurde 11 uur buiten de schafturen.²³ De siga-

Luchtopname uit ca. 1927. Een bebouwd plein waarop de gereformeerde kerk, het Concertgebouw en de fabriek van Houtman te zien zijn. (Foto: Stadsarchief)

Weggeslagen gevel van het Concertgebouw aan de Jan Heinsstraat (opname uit 1965). (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

ren waren prima, maar veel sigarenmakers leden aan tuberculose, het sterftecijfer was hoog.²⁴ Toch stak de situatie bij Th. Houtman gunstig af bij andere sigarenfabrikanten. Er was een speciaal schaft-lokaal waar 's zomers water en melk en 's winters warme thee werd geschonken. Ventilatiemogelijkheden waren er ook, maar de sigarenmakers deden de ramen niet open.²⁵

La Paz is er niet meer en koning Willem III, een ware liefhebber van zo'n ongemateteerde, ook al niet. De fabriek van Houtman lag aan de Handelskade en daar liet Jocris, de columnist van de Bossche krant, zich in 1888 denigrerend over uit: 'terwijl vroeger, toen den handel floreerde, den Bosch 't stellen kon zonder Handelskade, achtten het onze vroede mannen noodig om ten tijde dat de handel tot nagenoeg nul was gereduceerd, een nieuwe wijk den naam van Handelskade te geven. Waarschijnlijk heeft men in de raadszaal gedacht: als het kind maar een naam heeft; maar de naam van Handelskade komt daar evenmin te pas als die van b.v. Kerkstraat waar geen kerk is; waar geen handel is geen Handelskade.' Er was dus een Handelskade, maar het bleek volgens Jocris een lap grond met het aanzicht van een bleekveld. Wat moesten de passagiers van de Rotterdamsche en Arnheemsche boot wel denken van Den Bosch? Die stapten daar op een met gras begroeide Handelskade van de boot. De columnist stelde voor een gemeentelijke onkruidenwiedster aan te stellen.

De bedrijvigheid aan de Handelskade was dus niet erg groot, maar de passagiers kwamen wellicht midden op de dag aan. De sigarenmakers begonnen 's zomers om zes uur en verlieten de fabriek om half acht 's avonds.²⁶ Tussen die tijd kon het gras en het onkruid welig tieren.

Noten

- 1 O.m. W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie naar het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Hilversum 1999) p. 421.
- 2 J. H. van Heurn, *Historie der stad en meyerie van 's-Hertogenbosch, alsmede van de voornaamste daaden der hertogen van Brabant* dl. II (Schoonhoven 1776) p. 517.
- 3 O.m. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHT), Oud Stadsarchief, inv. Hoekx/Paquay (OSA H/P) 175, oktober 1609; Van Heurn noemt zelfs een getal van 2.000 hervormden (*Historie* II a.w., p. 319-320).
- 4 OSA H/P 175, 20 november 1609.
- 5 OSA H/P 175, 2 december 1609.
- 6 OSA H/P 273, 6 april 1638.
- 7 OSA H/P 274, 8 oktober 1639. Voorts Van Heurn, *Historie* II a.w., 1776, p. 504-508.
- 8 OSA H/P 266, 20 april 1640.
- 9 OSA H/P 267, 3 juli 1640.
- 10 GAHT, Archief Schutterijen 66a.
- 11 OSA H/P 266, resp. 16, 17, 18, 19 en 20 april 1639 en OSA H/P 274, 4 mei 1640.
- 12 Zie hierover o.m. H. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid: een verhandeling over de verhouding van kerk en staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs gedurende de 17e eeuw* (Groningen 1972) 56.
- 13 R.A. van Zuylen, *Geschiedenis der stad 's-Hertogenbosch, voor zoover betreft hare vestingwerken en de gronden, waarop die zijn aangelegd en gebouwd, van hare poorten en bruggen, buskruit- en andere krijgsmagazijnen, van af de vroegste tijden, benevens van hare rivieren, waterleidingen en visscherijen* ('s-Hertogenbosch 1874) p. 55-56.
- 14 Reeds eerder, in 1605, werden 25 huizen gesloopt aan de verschillende stadspoorten 'ter uitbreiding der wallen en vester' (Van Zuylen, *Geschiedenis* a.w., p. 23).
- 15 Van Heurn, *Historie* II a.w., p. 502 en 523-528.
- 16 Anno 2007 heeft de Chinese regering niet de minste moeite om bewoners van panden van het ene op het andere moment uit hun huis te zetten omdat er voorzieningen voor de Olympische Spelen moeten komen.
- 17 *Reglement en ordres voor het garnizoen van 's-Hertogenbosch; en hoe den dienst aldaar zal worden gedaan* (1770) p. 57 (in OSA H/P 9550).
- 18 De Bossche beul werd wel meer uitgeleend. In Grave sloeg hij ook eens een hoofd af. Andersom huurde Den Bosch beulen in van andere steden.
- 19 C.J. Guddé, *Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1958) p. 293-294.
- 20 De hierna volgende informatie is ontleend aan de Collectie Roelands, aanwezig in het Stadsarchief.
- 21 De Gereformeerde Kerk en de Nederlandse Hervormde Kerk bestaan niet meer. Sedert enkele jaren maken zij deel uit van de nieuw gevormde Protestantse Kerk in Nederland (PKN).
- 22 J.J.M. Franssen, *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu* (Tilburg 1976) p. 53.
- 23 Franssen a.w., p. 90.
- 24 Franssen a.w., p. 212-213.
- 25 Franssen a.w., p. 214.
- 26 Franssen a.w., p. 90.